

Gustaf IV Adolfs fall.

STEN CARLSSON, *Gustaf IV Adolfs fall. Krisen i riksstyrelsen, konspirationerna och statsvälvningen (1807—1809)*. Lund 1944.

Sten Carlssons avhandling behandlar ett centralt ämne i nyare svensk historia, den kritiska perioden 1807—09, som föregick Gustaf IV Adolfs störtande den 13 mars sistnämnda år. Byggd på mycket omfattande arkivforskningar, innebär den en förnyad prövning av det

stora problemkomplexet om Gustaf Adolfs personlighet och politik samt om orsakerna till 1809 års revolution.

Sedan Sam. Clasons bestående forskarinsats, nära sammanhängande både med en mera kritisk historieskrivnings genombrutt och med sin upphovsmans politiska grundåskådning, har Gustaf Adolf varit föremål för en ständigt fortskridande »Ehrenrettung». De invändningar, som Nils Edén utifrån en mera »liberal» uppfattning omedelbart gjorde mot Clason, ha aldrig vunnit gehör. Ej heller Carlsson har funnit anledning att lämna Clasons metodiska utgångspunkt. Men den allsidigare och grundligare granskning av primärmaterialet, som han företagit, har lett till betydande modifikationer och nyanseringar av både Clasons och dennes efterföljares uppfattning.

Detta gäller ej minst beträffande konungens personlighet som regent. Just såsom regent kommer Gustaf Adolfs personliga brister tydligt i dagen. Den ekonomiska politiken och det statsfinansiella läget har han aldrig tillräckligt förstått för att kunna hävda en egen uppfattning. Han besjälades i hög grad av i religiösa föreställningar bottnande principer, från vilka han ej kunde förmås att vika. Detta har medfört, att det personliga uppträdandet präglats av envishet, bristande smidighet och av outhärligt hat till personer, som en gång uppväckt hans vrede. I utrikespolitiken fick detta sin främsta uttryck i oförsonligheten mot Napoleon. Men ytterst samma karaktärsegenskap medförde, att Gustaf Adolf i ett annat avseende höjde sig över sina samtida i Sverige, i uthålligheten att med alla till buds stående medel fortsätta striden. Ett tappert fasthållande vid de principer, som besjälade honom, är främsta orsaken till att man aldrig kan

bortse från konungens egenartade personlighet, då man sysslar med tidens historia.

Gentemot kungens hållning under motgångarna kontrasterar den liknöjdhet eller det missmod, som präglade särskilt ämbetsvärlden och officerskåren och som i högsta grad bidrog till den ödesdigra utvecklingen. Man var a priori — särskilt i officerskretsar men även i ämbetsmannakretsar — motståndare till kriget mot Napoleon. Detta i förening med konungens oförmåga att få närmare kontakt med sina medarbetare medförde en ständigt ökande isolering för Gustaf Adolf.

Det är naturligt, att ett ämne sådant som det förf. valt, ställer forskaren på stora metodiska prov. Det ovanligt rikliga källmaterialet måste användas med mycken försiktighet. Konungens personliga känslor och stämningar utgöra irrationella faktorer, som äro svåra för forskaren att komma till rätta med men som han alltid måste ta hänsyn till. Såsom en av avhandlingens stora förtjänster kan emellertid nämnas det goda omdöme, som genomgående präglar framställningen. Förf. förivrar sig aldrig. Han gör ej gärna djärva hypoteser och han förledes sällan att använda uppgifter i mindre goda källor för att styrka en tes. Denna sans och måtta medför en känsla av trygghet vid läsningen av den välskrivna och grundligt genomarbetade framställningen.

Källmaterialets vanskliga karaktär har förorsakat, att förf. ägnat ett särskilt inledande avsnitt åt källorna. Man får här även redovisning för nya arkivfynd. Bland dessa kunna särskilt de i nära samband med Samuel af Ugglas stående anteckningarna (s. 8—10) nämnas. En förtjänstfull källkritisk granskning, som tryckts separat¹, har ägnats åt H. G. Trolle-Wachtmeisters dagbok.

Sin första stora huvudavdelning (s. 37—204) ägnar förf. åt »krisen i riksstyrelsen; utrikespolitiken och krigsfinansieringen» under perioden 1807—09. Man lägger här särskilt märke till karakteriseringen av Gustaf Adolfs utrikespolitik. Det primära för konungen var motsättning till Napoleon, med vilken ingen försoning var möjlig. Däremot synes hans utrikespolitik icke, såsom särskilt Clason gjort gällande, ha förestavats av den handelspolitiska och ekonomiska nödvändigheten av ett gott förhållande till England. Huru viktiga dessa faktorer än voro, så kan kungen i varje fall ej visas ha intresserat sig för dem.

En bristande förståelse för ekonomiska ting utmärker ock-

¹ Vetenskapssocietetens i Lund årsbok 1943 (tr. 1944).

så konungens olika försök att bemästra de statsfinansiella svårigheterna, som följde med kriget. I övrigt är det finansämbetsmännens konspirationer och obstruktionspolitik, som tilldra sig huvudintresset i detta avsnitt av avhandlingen. Med finanspolitiken sammanhänger förhandlingarna med England under krigsåren, och förf. har med fullt fog sammanbundit dessa faktorer.

Detta avsnitt av avhandlingen inrymmer de största och intressantaste problemen. Den grundlighet, som utmärker förf:s framställning, medför, att det ej är på många punkter, man frestas att göra invändningar. Vad man skulle önskat, vore en något utförligare teckning av den statsfinansiella bakgrunden vid tiden för krigsutbrottet. Nu får man knappast veta mera än riksgäldskontorets ställning, sådan den framgår av de officiella siffrorna vid 1808 års slut (s. 43 f.). Man får däremot icke något begrepp om landets råvarutillgångar och förmåga att bära exempelvis krigsgärder¹. En redogörelse för råvarutillgångarna skulle ha varit av betydelse särskilt för bedömningen av Sveriges beroende av England². Man känner sig därför också på något osäker mark, då man i den följande framställningen möter påstående, sådana som att kungen »gjort sig skyldig till en övervärdering av landets skattekraft, som visar att han inte kunde bedöma innebörden av de sifferbelopp, med vilka han rörde sig» (s. 148). När experterna (Lagerheim, Håkanson och Tibell) konstaterade det orimliga i att ta ut det av konungen äskade beloppet i form av gärd, kommo de enligt förf. »fram till det givetvis avsedda resultatet», d. v. s. det var illvillig obstruktionspolitik från deras sida (s. 149). Resultatet blev, att en mindre gärd utkrävdes. Men några sidor längre fram är förf. färdig att ifrågasätta, »om det inte under alla förhållanden hade blivit nödvändigt att högst väsentligt öka den direkta skattebördan, därest kriget skulle kunna fortsättas» (s. 160). Det är möjligt, att förf. har rätt i sina uttalanden. Men man frågar sig, vad som var möjligt eller omöjligt i fråga om gärd. Kom konungen eller finansexperterna sanningen närmast?

Den rädsla från finansämbetsmännens sida att röra banken eller att alltför mycket öka sedelemissionen, som förf. konstaterar (se särsk. s. 156 ff.), kanske får en något skarpare belysning, om man iakttar den känslighet, med vilken finansmännen

¹ En ofullständig ersättning utgör den redogörelse, förf. lämnar i helt annat sammanhang (s. 161) för tillgångarna i Uppland 1805. Förteckningen berättigar knappast till generella slutsatser. Tillgången inom landet på t. ex. vapen och kläder för armén skulle man önskat få belyst.

² Jfr nedan s. 200.

faktiskt reagerade i fråga om sedelvärdet. Man får ett begrepp härom vid genomläsningen av Hans Järtas rapporter från Stockholm till J. G. Gahn. Där lämnas också den viktiga upplysningen, att ett agio de facto existerade redan vid krigsutbrottet, ehuru det ej officiellt erkändes. Den 7 mars 1808 meddelar Järta i anledning av krigsutbrottet, att bankosedlarna »måste ansenligt falla i värde. Man har länge icke fått silver för dem och för riksdalrar betalas 6 à 7 % förhöjning»¹. Uppgiften bör sammanställas med åtgärden att från och med hösten 1807 försvåra silveruttag från banken.

De möjligheter, som förutom gärd och sedelemmission stodo till förfogande för att skaffa medel till krigföringen, voro i huvudsak engelska subsidier och lån. Förf. redogör utförligt för diskussionen av dessa olika möjligheter (s. 124—204). Clason har tidigare pekat på dessa diskussioner och allmänt framhållit, att finanssambetsmännens politik gick ut på att för konungen demonstrera omöjligheten av att finansiera ett fortsatt krig². Carlsson har utvidgat och fördjupat Clasons teckning, då han följt diskussionerna och förhandlingarna i detalj. I stort sett är det ej tal om annat än att de båda forskarna kommit rätt och att Carlsson kommit längst. Fråga är emellertid, om ej Carlssons undersökning skulle kunnat bli ännu mera djupgående, om han här — såsom skett i andra fall — ställt sig mera kritisk till sin främste föregångare och byggt vidare på vissa från Clason avvikande resultat, som han redovisat i andra sammanhang. Det kan enligt rec:s mening ifrågasättas, om det ej vore möjligt att här få fram en finare schattering både beträffande de olika åtgärder, som diskuterades, och beträffande de olika finanssambetsmännens politik. Bedrevo de verkligen alla rent principiellt obstruktionspolitik gentemot alla konungens förslag? Kan man ej mer än vad som skett iaktta ett bestämt syfte hos någon eller några av dem? Några synpunkter må anföras i anknytning till och med stöd av Carlssons framställning.

Ett källkritiskt problem, som bereder svårigheter i detta avsnitt, utgör förvisso Wachtmeisters dagbok. Såsom ovan framhållits, har Carlsson ägnat denna källa en särskild undersökning, där han klart visar, att den ej kan användas så utan kritik som fallet ännu är hos Clason. I överensstämmelse härmed garderar han sig genomgående, t. ex. genom ett »enligt Wachtmeister», då den citeras. Men dagboken inverkar likväl särskilt på uppfattningen av den roll, dagboksförfattarens fader, drotsen Carl Axel Trolle-

¹ Järta till Gahn 7/3 1808, UUB.

² Sam. Clason, Vårt hundraårsminne: Krisen 1808—1809, HT 1909.

Wachtmeister spelat. Dess stora betydelse ligger i den omständigheten, att den ger samtida uppteckningar av muntliga förhandlingar, varom de officiella akterna intet ha att meddela. Sådana muntliga förhandlingar ha förvisso förts i mycket stor utsträckning. Men i dagboken få vi endast ett ensidigt urval, som oftast knytes till drotsens namn. Det är därför ej alltid sagt, att just de förhandlingar, som dagboken refererar, varit de avgörande eller ensamma påverkat utvecklingen. Bristen på andra källor medför givetvis, att det är ytterst sällan, dagbokens påstående kunna motbevisas. Men att det likväl understundom är möjligt, inger misstro. Carlsson har påvisat sådana ensidigheter just beträffande de statsfinansiella diskussionerna¹. Han har emellertid ej alltid varit på sin vakt, när han skrivit kapitlet om statsfinanserna. Ett exempel, som i detta sammanhang har en viss betydelse, skall nämnas.

Den 21 november 1808 överlämnade den av konungen tillsatta finanskommittén ett utförligt betänkande om krigsfinsansieringen. Förhistorien till detta betänkande var enligt Wachtmeister, att kommittén förberedde en adress till konungen, vari man bl. a. föreslog en minskning av arméns styrka. »Detta skall emellertid i förväg ha nått konungens öron, bl. a. genom Toll, som på sina håll betraktades som spion». Resultatet var, att konungen den 20 november avlät en skrivelse till finanskommittén, vari denna befalldes att omedelbart komma in med betänkande (s. 130 f.).

Det är i och för sig sannolikt, att kommittén sysslat med tanken på besparingar och att detta nått Gustaf Adolfs öron. Härför talar den nästan polemiska befallningen i hans skrivelse: »Vi vilje härvid i nåder hava Eder erinrat, att som alla vacancer, så fort ske kan, komma att ersättas, så får icke för något vapen eller trupp dess nuvarande verkliga antal utan tvärtom dess ifrån första början påräknade styrka till grund tagas; ävensom inga besparingar eller indragningar få hos Eder i beräkning komma, emedan det bliver Vår egen nådiga omsorg att tillse, när och huru de utan våda kunna verkställas»².

Men konungens befallning har lika säkert även en helt annan bakgrund än den Wachtmeister anger. I annat sammanhang (s. 141 f.) refererar Carlsson en skrivelse av den 19 november

¹ Vetenskaps societetens i Lund årsskrift 1943, s. 70 ff.

² Denna bestämda order från konungen förklarar till fullo, varför kommittén i sitt betänkande genomgående räknar med fulltaliga förband, ej med den verkliga styrkan, liksom att man ej sökt pruta eller jämka på äskade anslag (jfr s. 133). Konungen hade kategoriskt förbjudit detta.

från krigsdepartementets tredje division till finanskommittén, vari redogörelse lämnas för de aktuella behoven vid arméerna. Det framgår av skrivelsen, att intet överhängande behov finnes vid kustarmén och södra armén. Vad finska armén beträffar, så är väl behovet där, men »ingen sannolikhet är att hoppas, det fartyg mera skulle hinna fram, som icke redan voro expedierade». Däremot behöver västra, åländska och norra arméerna omedelbart bröd och spannmål.

Denna skrivelse har enligt påteckning inlämnats till finanskommittén först den 24 november¹. Den skulle därför ej ha kunnat spela någon roll för betänkandet av den 21. Men det märkliga är, att så verkligen är fallet. Det heter nämligen i betänkandet, att man övervägt utvägar »till avhjälpan av spannmålsbehovet, vilket för åländska arméen blivit uppgivit att under en tid av sex månader bestiga sig till 16.500 tunnor, för västra arméen till omkring 3.000 tunnor och för norra arméen till 1.000 tunnor för en månad». Kommittén har med andra ord varit förhandsunderrättad om krigsdepartementets aktuella krav, och så har även varit fallet med konungen, när han utfärdade sin befallning till kommittén den 20, dagen efter den, då departementets skrivelse är daterad. Kommitténs yttrande om omedelbara åtgärder är nämligen betingat av en passus i konungens befallning, att »hos Oss skyndesammast uppgiva på vad sätt med minsta omväg de fonder kunna sammanbringas, dem rikets försvar utan allt uppskov kräver». Tidigare i sin skrivelse hade Gustaf Adolf alluderat på det i departementets skrivelse understrukna aktuella behovet genom att framhålla, att kommittén knappast kunnat »uppgiva tillgångar blott för loppet av innevarande månad».

Bakom konungens befallning den 20 november ligga således påstötningar från krigsdepartementet av det slag, som framgår av skrivelsen den 19. Huru mycket detta betytt för utformningen av den kungliga befallningen i jämförelse med det av Wachtmeister uppgivna skälet kan ej avgöras. Men omständigheten visar, att helt andra motiv och underhandlingar än de av Wachtmeister angivna bidragit till händelseutvecklingen. Här liksom annars har finansämbetsmännens motsättning till konungen ej tagit sig så rättframma uttryck, som dagboken vill göra gällande. Wachtmeister har överdrivit betydelsen av finansämbetsmännens oppositionella hållning i enlighet med sina egna önskningsar.

I slutet av år 1808 har man livligt diskuterat andra möjligheter att skaffa medel än genom en gård. Det är framför allt

¹ Finanskommittén, Ink. handl., RA.

lånemöjligheterna i olika former, som stå i förgrunden för intresset. Lånevägen anges av en kommitté, sammansatt av Lagerheim, Håkanson och Tibell, den 25 december. Man framhåller, »att sådant är det allmänt godkända financesystemet, som erfarenheten visat vara det enda, vilket uti en verkställighet är möjligt». I fortsättningen betonas starkt denna synpunkt (förf. s. 149, 153, 156). Förf. understryker, att lånevägen var en möjlighet, som ämbetsmännen tidigare »själva ej velat tillråda» (s. 149, jfr s. 148). Detta är emellertid en sanning med modifikation, i varje fall när det är fråga om utländskt lån. Det kan också i samband därmed betvivlas, om det enbart var »rådgivarnas motståndspolitik», som tvang konungen att välja utvägen att pålägga en gärd, enligt Clason »antagligen det klumpigaste sättet af alla att skaffa penningar» (s. 160).

Inledningsvis har Carlsson understrukit, att de ledande finansämbetsmännen förskansade sig »bakom den positionen, att de finska och dansk-norska fälttågen i likhet med det pommerska så vitt möjligt borde bekostas av England» (s. 73). Härvid tänker man givetvis i främsta rummet på subsidier men även på lån. I ett utlåtande den 11 december 1807 antydde också Lagerheim »lämpligheten av låneunderhandlingar med engelska regeringen», medan krigsgärder stämplades såsom rena »nödhjälper» (s. 89). I en promemoria, utfärdad av subsidiekommittén (Lagerheim, Ehrenheim och Rosenblad) den 16 juli 1808, underströks såsom föredömligt, att »då riksens ständer vid 1789 års riksdag beviljade garanti för vissa miljoner . . ., föredrogo de att låna även utrikes framför alla andra till penningars erhållande föreslagne medel». Nu var visserligen endast England öppet för lån och där kunde ej något erhållas »utan medelst underhandlingar med engelska regeringen». Men man tillstyrkte, att sådana underhandlingar inleddes »samt att lånen sökes på tid och villkor, som i underdånighet blivit föreslagne»¹.

Gustaf Adolf ville emellertid ej veta av sådana underhandlingar utan hänvisade i stället till möjligheten att låna genom hulvaner, vilket kommittén avstyrkte². Ännu i början av september 1808 underströk Gustaf Adolf, att »riket självt kunde förse krigsmakten med det mesta» (s. 120). Men ej fullt två veckor senare har han till synes slagit om. Det är i instruktionen

¹ Subsidiekommittén till konungen ¹⁶/₇ 1808, Kungl. prop. ⁹/₆ 1809, s. 31 ff.

² Jfr Carlsson, s. 116 f. Det lämpliga i konungens förslag kan diskuteras. I praktiken blev det endast en annan form för ett inrikes lån, och försöken att på frivillighetens väg åstadkomma ett sådant misslyckades.

för finanskommittén, utfärdad i det kungliga högkvarteret på Åland den 14 september. Även om en gärd för att täcka det aktuella behovet här planerades, så hette det i fortsättningen (§ 9), att »Kungl. Maj:t är i nåder omtänkt att vidtaga sådana anstalter, vilka kunna lätta de tyngder, som de oundvikliga krigsutgifterna medföra, och framställa deras avbördande till en framtid». Därför fick kommittén bl. a. i uppdrag att avge förslag, huru en fond för betalning av räntorna på lån bör uppläggas. I överensstämmelse med detta stadgande hette det sedan (§ 12), att kommittén skulle hållas underrättad om underhandlingarna med engelska regeringen »vare sig om nya subsidier eller andra penningeutvägar».

Instruktionen av den 14 september är i dessa punkter mindre ett uttryck för konungens vilja än för finanssambetsmännens åsikt, att kriget borde bekostas av England antingen genom lån eller subsidier. Även i fortsättningen kvarstod denna mot-sättning. I oktober rapporterade den välunderrättade Hans Järta från Stockholm: »Fråga är om att få större subsidier av England eller att kunna där negociera ett lån, men utgången av negotiationerna härom tros vara oviss. Av landet kan föga mer utpressas. Jag har anledning förmoda, att de som nu styra finanserna, och även hela finanskommittén, söka avböja kungens egna förslag att pålägga ytterligare krigsgärd, förmögenhetsavgift etc.»¹.

Mot den bakgrunden bör också finanskommitténs betänkande av den 21 november ses (s. 132 ff.). Kommittén demonstrerade här med delvis överdrivna argument omöjligheten av att finansiera en effektiv krigsföring enbart med en gärd. I stället erinrade man om lån och subsidier, med vilka kommittén enligt sin instruktion ej hade direkt att göra: »Att inom Sveriges rike en fond av denna storlek icke finnes någorstädes samlad, därom kan något tvivelsmål icke äga rum. Att genom lån vinna densamma innebär en lika omöjlighet, då man inskränker sig till detta land. Och vad utrikes lån beträffar, så har Eders Kungl. Maj:t uti 9 § av den för kommittén nådigst utfärdade instruktion förklarat sig i nåder därom vilja vara omtänkt. Det medel, åtminstone till understöd, som subsidier skulle lämna, har, efter vad kanslipresidenten . . . Ehrenheim under denna dag meddelat kommittén, icke heller visat sig . . . av den utsikt, att . . . för det närmaste komma i beräkning». Så vitt rec. förstår, var syftet med betänkandet att så mycket som möjligt animera konungen att försöka subsidie- och lånevägen i enlighet med löftena

¹ Järta till Gahn 13/10 1808, UUB. Jfr dens. till dens. 14/11 1808, cit. av Carlsson, s. 129.

i instruktionen den 14 september. Detta skedde genom att visa omöjligheten av en gård.

Det enda tillfälle, då Gustaf Adolf veterligt accepterat tanken på ett utländskt lån, är i instruktionen för finanskommittén den 14 september. Men detta har aldrig lett till att underhandlingar öppnats. Det är uppenbart, att utvägen stred mot konungens innersta övertygelse, och det är ej hans tankar, som återfinnas i dessa punkter i instruktionen. I och för sig är det också tämligen otänkbart, att denna instruktion uppsatts utan någon finansiell rådgivares medverkan. Nu förhåller det sig så, att en av de personer, som kommo att ingå i kommittén, landshövdingen Anders af Håkanson, just vid tiden för instruktionens tillkomst uppehöll sig i det kungliga högkvarteret, ditkallad av konungen. Han hade anlänt den 12 september och stannade i fyra dagar (s. 120 f.). Carlsson har i anledning av detta besök anfört ett par uttalanden av Ehrenheim. Denne rapporterar, att Håkanson ej sett »mera dager» i finanserna »än vi här förut». Uppfattningen är säkert riktig. Men Håkanson har gjort mera; det är otvivelaktigt han, som stått bakom instruktionen av den 14 september. Man förstår då också till fullo vad som menas med ett annat av Carlsson anfört yttrande av Ehrenheim i samband med Håkansons besök: »Håkansons audiencer tros hava gjort mycket gott för framtiden *i anseende till projekterna*» (kursiverat av rec.).

Man kan utgå ifrån, att Håkanson, faderns gamle rådgivare, utövat ett starkt inflytande på konungen. Anmärkningsvärt är också, att när Gustaf Adolf 1 1/2 månad senare kom till Stockholm, så ha samtalen med Håkanson och vad denne sagt tydligen fortfarande varit aktuella för honom. Han för dem omedelbart på tal (s. 127). Under alla de följande förhandlingarna fram till årsskiftet och något därefter har Håkanson förstått att bevara ett gott förhållande till konungen. Å andra sidan är det tydligt, att Håkanson utövat ett mycket starkt inflytande på de olika kommittéernas arbete. I Stockholm betraktades han från början som den drivande kraften i finanskommittén. »Jag tror att den ej har mycket allvar med sitt arbete» framhöll Järta den 29 september (s. 124). Men den 10 november rapporterade han, att kommittén haft »flera seancer, sedan Håkanson återkommit»¹. Enligt Wachtmeisters dagbok voro drotsen och Håkanson de enda verksamma i kommittén (s. 127), varvid man helt naturligt får reservera sig beträffande drotsen med hänsyn

¹ Järta till Gahn 10/11 1808, UUB. Jfr dens. till dens. 14/11 1808, cit. av Carlsson, s. 129.

till källans art. Enligt samma källa har Håkanson författat alla de följande betänkningarna (s. 150, 156, 158).

Carlsson vill gärna i drotsen se centralgestalten i den finansiella motståndspolitiken. »Sin bästa medarbetare» skulle han ha haft i Håkanson. Förf. är emellertid på det klara med, att drotsens roll överdrivits i sonens dagbok (se särsk. s. 198 f.). Det är dock fråga om inte Wachtmeisters betydelse i detta avseende likväl förstorats särskilt på Håkansons bekostnad. Om man gör experimentet att helt bortse från Wachtmeisters dagbok såsom källa för drotsens betydelse, får man en annan rollfördelning. Håkanson är den finansexpert, som vid sidan om Lagerheim i olika källor står i förgrunden från och med instruktionen av den 14 september och som samtidigt mer än alla andra uppenbarligen bevarat konungens förtroende. Men om Håkanson spelat en mera dominerande roll i diskussionerna fram t. o. m. årsskiftet 1808—09, måste man nog också mildra något på det generella omdömet om finansämbetsmännens obstruktionspolitik. Håkansons stora nit att i sitt landshövdingedöme indriva den äntligen beslutade gården kontrasterar mot en sådan generell obstruktionspolitik (s. 197, 199).

Härmed överensstämmer den ovan hävdade uppfattningen, att Håkanson liksom Lagerheim målmedvetet arbetade på att förmå konungen att underhandla med England om ökade subsidier och att undersöka möjligheterna att erhålla lån. Därför underströk man så kraftigt som möjligt, att gårdar i längden ej voro tillräckliga för att föra krig. Sedan måste man fråga sig, vad som legat bakom kravet på lån från finansämbetsmännens sida och konungens vägran att inleda underhandlingar om utländskt lån. För finansämbetsmännens vidkommande ha givetvis riskerna med sedelemissionen och omöjligheten att ta ut allt i form av gårdar spelat in. Härvid måste man särskilt ta med i räkningen landets behov av råvaror från England för fortsatt krig, framförallt behovet av kläder. Det var nödvändigt att ordna krediten med avseende på den under kriget starkt stegrade importen från England¹. Men det finns också en rent politisk förklaring både till finansämbetsmännens yrkande och konungens vägran.

När subsidiekommittén i juli 1808 förde lånemöjligheten på tal, framförde man såsom enda exempel, att »1789 års riksdag beviljade garanti» för ett sådant lån. I november 1808 rapporterar Järta, att Lagerheim, Håkanson och Rosenblad, understödda av drotsen, »äro emot all sådan beskattning och yrka

¹ Jfr förf:s not 25, s. 83 och ovan s. 193.

riksdag» (s. 129). I fortsättningen dyker talet om riksdag ofta upp (kap. 7, 8). Kravet på lån i England förbands med tanken på riksdag både hos finansämbetsmännen och hos konungen. Därav förklaras såväl de förras yrkande som den sistnämndes vägran.

Redan i diskussionerna mellan Gustaf Adolf och Håkanson vid tillkomsten av instruktionen den 14 september synes detta samband mellan lån och riksdag ha varit aktuellt. Ovan har framhållits, att samtalen med Håkanson tydligen gjort ett märkbart intryck på konungen. Man måste fråga sig, om det är en tillfällighet, att han någon tid därefter inför Wetterstedt började tala om riksdag (s. 127 not 24). Omedelbart efter ankomsten till Stockholm kallar han enligt Wachtmeisters dagbok till sig riksdrotsen och frågar denne, varför han, såsom Håkanson sagt honom, »behöver göra riksdag». Han förklarar i fortsättningen, att han vill ta upp utländskt lån, varpå drotsen skall ha genmält, att »det kan ej ske utan riksdag, ty ständerna skola giva garanti. Om det var i denna mening, som Håkanson talade, så hade han rätt»¹. Man har alla skäl att utgå ifrån att det program, som utvecklades i de olika finansbetänkandena i slutet av år 1808, stått ganska klart för Håkanson redan vid tiden för besöket hos Gustaf Adolf i september.

Om de här gjorda antydningarna skola visa sig träffa något så när rätt, förändras emellertid därför icke den av Carlsson givna hellhetsbilden. En delvis annan nyansering av de handlande personernas betydelse, ett starkare betonande av de muntliga konferenserna hos konungen bli resultaten. I varje fall Håkansons och Lagerheims program torde kunna karakteriseras så, att de bestämt hävdade gentemot konungen, att tillräckliga medel för fortsatt krig ej kunde anskaffas utan genom lån och riksdagens medverkan. Med förvissningen att han hade rätt i denna sin uppfattning har Håkanson av allt att döma börjat sitt arbete i finanskommittén.

Möjligheterna till subsidier och lån sammanhängde oupplösligt med de svenska relationerna till England. Med skicklighet har förf. utrett dessa relationer och även satt dem i samband med de statsfinansiella diskussionerna i Sverige. Det faller sig därför naturligt att pröva den ovan framställda teorien om betydelsen av Håkansons uppehåll hos kungen i september 1808 just på Gustaf Adolfs inställning till de engelska relationerna.

Carlsson har med rätta starkt betonat, att kungen ej var

¹ Trolle-Wachtmeisters dagbok s. 98 ff. Jfr Carlsson, s. 126 f.

främmande för tanken att bryta med England och sluta fred med Ryssland och Danmark (se kap. 5 och 9). Affären general Moore ingav Gustaf Adolf en misstänksamhet mot England, som aldrig försvann (se särsk. s. 112). Även om kontakten återknöts, så visar Wetterstedts brev till Ehrenheim att det var med yttersta besvär, som man lyckades avstyra överilade handlingar gentemot England från konungens sida. »Jag har haft all möjlig svårighet att förekomma ett våldsamt utbrott, som skulle fullkomna vår undergång . . .», heter det den 19 juli 1808¹. En månad senare heter det: »Emellertid uppskjuter det den nya beskickningen till London, om vilken ännu ingenting är avgjort, och all den vikt att i tid bereda hopp åtminstone till nya subsidier förfaller genom små orsaker, som ej förtjäna något avseende»². Ännu den 9 september har Wetterstedt allvarligt befarat en brytning. Han har trenne gånger sökt få konungen mildare stämd, »men i dag var det mig omöjligt, ehuru jag 3 gånger försökte och med all möjlig resignation emottog 3 bourrasquer. Jag är alldeles olycklig av denna händelse, som äger en så stor kontrast med Gyllenskölds beskickning till London, men det synes som ett olyckligt öde förde oss till undergång . . . Jag föreställde k., att det var nästan en krigsförklaring, men jag erhöll intet svar»³. Fem dagar senare, den 14 september, visar sig konungen i instruktionen för finanskommittén beredd att underhandla med England, inte endast om ökade subsidier utan också om lån. Dagen förut, den 13 september, hade C. G. von Brinkman utnämnts till minister i London, och några dagar senare, den 20 september, utfärdades instruktionen för denne, vari bl. a. ingick att underhandla om »en billig tillökning» i subsidierna (s. 169).

Man måste fråga sig, om det är en tillfällighet, att det utrikespolitiska och det statsfinansiella avgörandet i tiden sammanfalla. Konungen hade tvungits att överväga alternativen ökade subsidier och utländskt lån i instruktionen den 14 september. Detta nödvändiggjorde helt enkelt ett gott förhållande till England. Det intresse, som Håkanson, vilken måste förmodas stå bakom instruktionens tillkomst, hade just för de engelska underhandlingarna, framgår av ett senare uttalande av honom: »Den nya kölden kan väl icke räcka till ny betydlig isläggning i Sundet? Men nog hindrar den de engelska posterna, som redan är illa». Efter diskussion av Englands ställning kommenterar

¹ Wetterstedt till Ehrenheim 19/7 1808, Kanslipresidentens arkiv, RA.

² Wetterstedt till Ehrenheim 14/8 1808, Kanslipresidentens arkiv, RA.

³ Wetterstedt till Ehrenheim 9/9 1808, Kanslipresidentens arkiv, RA.

han: »allt sådant måste vara av stor vikt för sakerna i allmänhet och Sverige i synnerhet»¹.

I enlighet med den här hävdade uppfattningen av händelserna och motsättningarna i september 1808 skulle finansämbetsmännen i fortsättningen ha drivit på underhandlingarna med England, i lika mån som man hävdade möjligheten av ökade subsidier och lån. Konungen, å andra sidan, har innerst inne varit emot både utländskt lån och underhandlingar med England. När Håkanson fått med konungen på att undersöka möjligheterna för lån och subsidier, måste han ha fått honom att inleda nya underhandlingar med England. Men konungen har snart på nytt tvekat i båda avseenden. Bakom hans tal om riksdag och abdikation (s. 127, not 24, jfr Vetenskaps societetens i Lund årsbok, s. 69) ligger förmodligen en underförstådd reaktion mot Håkansons förslag. Samtidigt har han ej visat sig särskilt angelägen att fullfölja de genom instruktionen för Brinkman inledda underhandlingarna med England (s. 170). Å andra sidan har finanskommitténs betänkande den 21 november varit ett kraftigt memento. Det var nödvändigt att skaffa medel på annat sätt än genom gårdar. Såsom sådant har det också, vilket förf. uppmärksammat (s. 173), uppfattats. Dagen efter det betänkandet inlämnats fick Brinkman genom Ehrenheim sträng befallning att driva på underhandlingarna i subsidiefrågan. Såsom ett slutligt resultat av dragkampen mellan konungen och finansämbetsmännen kan konungens ultimatum till den nye engelske ministern, Merry, den 6 december 1808 betraktas. Gustaf Adolf krävde i ultimativ form ökade subsidier (s. 174 ff.). Omedelbart efter samtalet med Merry kallades Håkanson och Lagerheim, enligt Wachtmeister, till konungen, varvid denne upplyste om, att han väntade sig »mycket från England; men åtminstone till att börja med måste här utses resurser för några månader»².

Konungens beslut att verkligen med kraft yrka på ökade subsidier har varit i full överensstämmelse med finansämbetsmännens vilja och syfte. Däremot är det högst sannolikt, att Gustaf Adolfs djupt liggande ovilja mot England medfört, att yrkandet fått en mera skärpt form. Men att det ställda ultimatum skulle leda till brytning med England har man knappast på något håll tänkt sig. Efter den 6 december räknade man vid finansberäkningarna med att de engelska subsidierna skulle utgå med samma belopp som tidigare, varken större eller inga alls i enlighet med kungens ultimatum (s. 148 ff.). Vid olika tillfällen

¹ Håkanson till Toll ²⁴/₂ 1809, Tollska saml. C, LUB.

² Trolle-Wachtmeister, s. 112 f., Carlsson, s. 146.

under den följande tiden har också Gustaf Adolf förutsatt ett gott förhållande till England. Ingen åtgärd kan med säkerhet sättas i samband med ultimatum till England såsom tecken på att konungen i samband därmed verkligen planlade en brytning (s. 174 ff.). Men när sedan det engelska avslaget kom i februari 1809, ha rådgivarna till en början ej kunnat hindra det inrotade missnöjet från utbrott. Till deras förskräckelse såg det för en kort stund ut, som om konungen skulle göra allvar av sitt hot att gå till brytning.

Sin andra stora huvudavdelning (s. 205—276) ägnar Carlsson åt de militära konspirationerna, vilka så småningom mynnade ut i att västra armén under Georg Adlersparres ledning satte sig i marsch mot Stockholm. Detta avsnitt är i ännu högre grad än avhandlingen i övrigt en mycket intressant läsning. Man följer med spänning de många olika intrigerna på olika frontavsnitt. Med sunt kritiskt omdöme vägrar förf. att ta alltför allvarligt på de många missnöjesyttringarna. Med skärpa utredes den stora betydelse som gardesregementenas degradering, en fråga, som förf. för övrigt ägnat en särskild undersökning¹, hade för missnöjets spridning inom officerskåren. Helhetsbilden är även här alltför solitt underbyggd för att kunna väcka tvekan. Men det är givet, att man i detaljer kan ha annan uppfattning än förf.

Det kan sålunda enligt rec:s mening ifrågasättas, om ej förf. något underskattat betydelsen av Adlersparres planer fram till årsskiftet 1808—09 och överskattat betydelsen av tvisten mellan honom och Cederström för revolutionsplanerna (s. 249 ff.). Frågan om Adlersparres hållning i slutet av år 1808 är emellertid ett invecklat problem, icke minst ur källkritisk synpunkt, och rec. skall här endast sätta ett par små frågetecken.

Nog förefaller det, som om Adlersparres brev till Armfeldt av den 16 augusti med talet om att Armfeldt »ensam» skulle »marschera österut» (s. 216) förutsätter några diskussioner mellan Adlersparre och Armfeldt om revolutionsplaner.

Det kan vidare ifrågasättas, om det är metodiskt riktigt att använda Adlersparres brev till J. P. Billberg, där alla revolutionsplaner lysa med sin frånvaro, såsom argument för att dylika planer ej förefunnits hos den förstnämnde (s. 246 f., 252). Billberg tillhörde aldrig de invigda. Han fängslades vid revolutionsutbrottet och hade enligt egen uppgift först några dagar tidigare blivit informerad om planerna (s. 286). Det är osannolikt, att Adlersparre i sina brev till honom skulle röjt planerna på ett

¹ HT 1943, s. 369 ff.

tidigt stadium. Det visar sig också, att han i brev till Billberg vid en tidpunkt, då revolutionsplanen bevisligen låg fullt utarbetad, ej nämner ett ord om denna utan endast om sin egen resa till Stockholm i anledning av att han skulle lämna det värm-ländska befälet, en resa, som han i verkligheten ej hade för avsikt att göra ¹. Då han på detta sätt nu bevisligen »bluffar» Billberg, ligger förmodan nära till hands, att han även gjort det tidigare.

I ett brev till Billberg den 29 december 1808 heter det: »Nu är det tydligt, att det aldrig kan bliva fråga om mitt kvarvarande vid värm-ländska befälet; det är till och med solklart. Jag önskar blott, oss emellan sagt, att kunna förhala tiden, så att jag kommer post festum till Stockholm: göm denna tanka. Här förestår — —» ². Orden tagas av Carlsson — och enligt rec:s mening med full rätt — såsom bevis för att Adlersparre »bestämt sig för ett avgörande steg». Men denna slutsats kan man dra endast på grundval av andra kända förhållanden. I brevet står däremot, att Adlersparre har kunskap om revolutionära planer i Stockholm. Han vill hålla sig utanför och tänker därför förhala tiden med sin resa till huvudstaden, så att han anländer först sedan planerna satts i verket. Brevet är med andra ord uppenbart camouflaget för att få Billberg att tro — och kanske meddela andra i högkvarteret, som misstrodde Adlersparre — att denne ej hade några planer för egen räkning.

¹ 31/12 1808: »Jag mår riktigt feberaktigt och illa men hoppas att efter några dagar kunna resa till Karlstad, vara där några dagar och sedan fortsätta till den kungliga huvudstaden. Får jag be Tit., som jag det redan gjort, att tinga mig ett litet tarvligt rum och utrymme för 2 drängar och 2 hästar. Dessa sistas avyttring ger mig grå hår».

⁸/1 1809: »Ännu skall jag hålla mig litet i styr, och så i smält galopp till den sorgliga funesta huvudstaden, första natten på Brunnsberg, den andra eller åtminstone några timmar på Apertin, ett par timmar eller ett par dagar i Karlstad, allt som det faller sig, detta är min halvbestämde plan».

¹⁵/1 1809: »Jag ber att hr. kammarrådet täcks förklara för generalen och var och en, som är värd en förklaring, varför jag med feberaktighet i livet ej skyndar till min hälsas skada med resan. Hr. kammarrådet har läst och har ännu i sitt förvar Tibells brev, där det står, att den befattning, som först var mig ämnad, ej mer är fråga om; att jag skall komma till Stockholm ändå för att begära permission. För detta ändamål måtte man väl ej behöva under illamående forcera sin marsche ... Det var ett förbannat slag i bältet, att herrarna resa tisdagen; då kommer jag till Karlstad, vilar mig litet och far sedan till Stockholm så fort hälsan och de ännu oförsålda fördömda hästarna medgiva ...»

² Billbergs saml., Kr.A, Carlsson, s. 256.

Mot bakgrunden av detta starka avståndstagande från revolutionära planer blir man även misstänksam gentemot tidigare brev från Adlersparre till Billberg. Det gäller alldeles särskilt breven av den 29 och 31 oktober 1808, där Adlersparres adjutant C. H. Anckarswärds besök i Stockholm beröres. I det första heter det: »Lieut. Anckarsvärd är ej återkommen. Lyder han mitt råd, så har han ej mycket och knappt något att berätta vid återkomsten. Jag bad honom enträget besöka ingen och för ingen del förtöja sejouren där». Tvenne dagar senare kan Adlersparre rapportera, att Anckarsvärd återkommit. Men »han vet intet av värde. Han var kort och tyst i Stockholm, just som jag önskade»¹. Man måste här fråga sig, var till det starka markerandet av avståndstagande från intriger skulle tjäna, om icke för att dölja förhandenvaron av sådana intriger, såsom fallet uppenbarligen är i brevet den 29 december och i senare brev. Det förefaller fullständigt otroligt, att en man med Adlersparres läggning ej skulle önskat, att adjutanten hade med sig alla de upplysningar, som utan risk kunde erhållas. I vilket fall som helst så kan man ej av tystnaden i breven till Billberg sluta något om att planer ej förefunnits. De till synes opåkallade och omotiverade dementierna tala snarare i motsatt riktning.

Den sista avdelningen i avhandlingen handlar om statsvävningen 1809. Härtill fogas en kortfattad intressant analys av folkstämningen i landet. Vi få i denna avdelning den fylligaste framställningen av revolutionens förlopp, som någonsin givits. I många enskildheter kan förf. korrigera och komplettera vår uppfattning av händelseförloppet och av de handlande personernas intentioner. Särskilt i sistnämnda avseende kommer denna avdelning säkert att bli av stor betydelse för den fortsatta diskussionen om vår nuvarande regeringsforms tillkomst.

Av det föregående har framgått, att Sten Carlssons avhandling är en betydande forskarprestation. För frågorna om såväl det utrikespolitiska som inrikespolitiska händelseförloppet, som ledde fram till Gustaf IV Adolfs fall, är den ett huvudverk efter Sam. Clasons forskning. Detta gäller i särskilt hög grad beträffande förståelsen av konungens personlighet. Förf:s energiska detaljforskning och förmåga att samtidigt se utvecklingen i stort ha resulterat i betydelsefulla, säkra och intresseväckande resultat.

Jerker Rosén.

¹ Adlersparre till Billberg ^{29/10}, ^{31/10} 1808, Billbergs saml., Kr.A. Jfr Carlsson, s. 247.